

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43

Nisan 2016 April 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

MEHMED AYDÎ EFENDİ'NİN (1812-1865) DİVAN'INDA DİNÎ VE TASAVVUFÎ KÜLTÜR RELIGIOUS AND MYSTIC CULTURE IN DIVAN OF MEHMED AYDI EFENDI (1812-1865)

Mahmud Esad ERKAYA*

Öz

Mehmed Aydi Efendi, 19. Asır'da Antep'te yaşamış divan sahibi sûfi şairlerdendir. Antep, Halep, Kayseri ve İstanbul'da gerçekleştirdiği tahsiliyle dini ilimler alanında kendisini geliştirmiş, bunun yanında Kuşadalı İbrahim Halvetî'nin (ö. 1846) mânevî eğitiminden geçerek sülûkunu tamamlamak sûretiyle hilafet ile vazifelendirilmiştir. Diğer taraftan şairlik yönü de bulunan Mehmed Aydi Efendi'nin tasavvufî kişiliğinin büyük oranda şiirlerine yansımış olduğu görülmektedir. *Divan'*ında, başta silsilesi olmak üzere bir şeyhe intisap etmenin önemi, şeriat, tarikat, hakikat, marifet, zühd, takva, nefis, tevbe ve zikir gibi konular üzerinde önemle durmuştur. Aydi Efendi, *Divan'*daki hemen her şiirde âyetlere atıflarda bulunmuştur. Bu durum onun tasavvufî yönünün yanında şer'î ilimlere vukûfiyetini de göstermektedir. Netice itibarıyla Aydi Efendi'nin *Divan'*ının, dînî ve tasavvufî kültür açısından zengin bir muhtevâyâ sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Aydi, Divan, Şiir, Tasavvuf, Halvetiyye, Şâbâniyye.

Abstract

Mehmed Aydi Efendi was a sufi poet with his own divan, who was from Antep and lived in the 19th Century. He advanced himself in the field of religious sciences in Antep, Aleppo, Kayseri and Istanbul. After completing Kusadali İbrahim Khalwati's (d. 1846) spiritual education, he was assigned as a caliphate. It's also clear that his mystical personality reflected on his poems. He emphasized many mystical concepts in *Divan* such as the importance of affiliation to a sheikh, silsila, sharia, tariqa, hakika, marifa, zuhd, taqwa, nafs, tawba and dhikr. Aydi Efendi referred to Qur'anic verses in almost all his poetry. This shows the competency in the field of religious sciences besides his mystical aspects. As a result, the content of *Divan* of Mehmed Aydi Efendi is very rich in terms of religious and mystical culture.

Keywords: Mehmed Aydi, Divan, Poetry, Sufism, Khalwatiyyah, Shabaniyyah.

Giriş

Tasavvuf, İslâm toplumunun dînî ve kültürel boyutlarıyla şekillenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Mutasavvıflar bir taraftan yaşantı ve halleri ile canlı bir numune olmaları itibarıyla toplumu etkilerken diğer yandan gerek sözlü gerekse yazılı edebiyat alanında verdikleri ürünlerle kültürel değerlerin oluşumuna katkı sağlamışlardır. Bu bağlamda sûfîlerin edebiyat sahasında sergiledikleri ürünlerin belki de en etkililerini şiirler oluşturmaktadır. Mutasavvıflar dile getirdikleri şiirler vasıtasıyla hem halka hem de elit kesime ayrı ayrı hitap etme imkânı bulmuş diğer taraftan kullandıkları canlı ve samimi dil ile sundukları temel öğretiler toplumun her kesiminin ilgisini uyandırabilmiştir. Dünyanın fâniliği, âhiretin önemi, tasavvuf yolunun ve özellikle mürşide bağlılığın gerekliliği, ilâhî aşk ve mârifetullah gibi tasavvufî içerikler şiirlerin ana temasını oluşturmuştur. Böylece kimi zaman âyet-i kerîme kimi zamansa hadis-i şeriflerle desteklenerek dînî ve tasavvufî unsurları geniş kapsamlı barındıran şiirler didaktik bir mahiyet kazanarak cazibeleri ve etkileyici üslûpları ile irşâd faaliyetleri için önemli bir vasıta haline gelmiştir.

Diğer taraftan şiirler, mutasavvıfların düz yazı ve sözlerle ifade edemedikleri aşkın duygu ve heyecanlarına bir nebze de olsa tercüman olma fonksiyonunu da icra etmiştir. (Üstüner, 2007: 20) Zira Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) gönlünde hissettiği bazı duyguları dışa yansıt(a)madığını belirtirken "Senin şu gördüğün ve hareketsiz zannettiğin dağlar var ya, işte onlar bulutların geçişi gibi hareket ederler." (Neml 27/88) âyetini dile getirdiği gibi (Gazzâlî, 2013: II, 409) mutasavvıflar her ne kadar dış organları sükûnet içerisinde gözüksün de zaman zaman içi içine sığmayan bir ruh hali içerisinde bulunabilmektedirler. Onların duygularını dışa vurmalarının kısmen de olsa şiir vasıtasıyla mümkün olabildiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Bu bağlamda dînî ve tasavvufî duygu ve düşüncelerini şiirleriyle ifâde eden mutasavvıflardan XIX. Asır'da Antep'te yaşamış Mehmed Aydi Efendi'nin *Divan'*ı, dînî ve tasavvufî kültürü yansıtması açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir. Makalede önce Mehmed Aydi Efendi'nin hayatı ve tasavvufî yönü hakkında bilgi verilecek, ardından *Divan'*ında yer alan dînî ve tasavvufî unsurlar çeşitli misallerle tetkik edilecektir.

* Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, esaderkaya@hotmail.com

1. Mehmed Aydî Efendî'nin (1812-1865) Hayatı

Mehmed Aydî, âlim bir zât olarak tanınan Mehmed Nâmi Efendî'nin büyük oğlu olarak 1812 yılında Antep'te dünyaya gelmiştir. Mehmed Nâmi Efendî, Antep'in Tabakhane semtinde Gepgep Mahallesi'nden Haşş Fakısı oğullarındandır. 1829 yılında Antep'te ortaya çıkan kolera nedeniyle vefat ettiği bilinmektedir.

Eğitim hayatına Antep'te başlayan Mehmed Aydî, Halep, Kayseri ve İstanbul'a seyahat etmiş ve buralarda muhtelif hocalardan ders almak sûretiyle ilim tahsilini sürdürmüştür. İstanbul'da öğrenimini tamamlamasının ardından Antep'e dönmeden evvel Kayseri'de bir süre müderrislik yapmıştır (Aksoy, 1954: 8; İbnülemin, 1988: IV, 2120; Yavuz, 1992: 288). Kayseri'deki vazifesinin akabinde Antep'e yerleşerek müderrislik, vaizlik ve imamlik gibi vazifelerini burada devam ettirmiştir. Mehmed Aydî, hocalık ve müderrisliğin dışında debbağlık/tabaklık da yapmıştır. Kaynaklarda sanatında mahir olduğu ifade edilmektedir (Aksoy, 1954: 8; İbnülemin, 1988: IV, 2120; Azamat, 1991: 241).

1.1. Tasavvufî Yönü

Mehmed Aydî'nin tahsil gördüğü İstanbul'a yıllar sonra tekrar gittiği bilinmektedir. Bu ikinci İstanbul seyahati esnasında İstanbul'da ikamet eden Halvetî şeyhi Kuşadalı İbrâhim Efendî (ö. 1846) ile görüşmüş, sohbetlerine iştirak ederek ona intisap etmiştir. Sülûkunu tamamlamasının ardından Kuşadalı'dan aldığı zikir ve hilafet vazifesi ile memleketine dönerek irşad faaliyetlerine başlamıştır (Aksoy, 1954: 8; Azamat, 1991: 241). Aydî Efendî, kendisinin Halvetî tarikatına mensup olduğunu zaman zaman şiirlerinde vurgulamaktadır:

Dinle Aydî Halvetî'den bâb-ı aşkın vasfını

Bâr-gâh-ı canı âhir lâmekâna kurmalı (Aydî: 37a; Aksoy, 1954: 189)

Aydî Halvetî tarikatına mensup olması hasebiyle eserinde Halvetîlik temalı şiirlere yer vermektedir. Bu şiirlerde kimi zaman Halvetîlerin kendilerine has bazı uygulamalarından bahsederken kimi zamansa onları edebî bir dille övmekte, ayrıcalıklarını zikretmektedir. Aydî Halvetîler ile ilgili bir şiirinde şöyle söylemektedir:

Gafletten açmış gözlerin ağ eylemiş Hak yüzlerin

Mürşid-i kâmil sözlerin tutmadadır Halvetîler

Âşıkların izler izin gayriden pâk eyler özün

Acı acı münkir sözün yutmadadır Halvetîler

Azmettiler dost eline can verdiler Hak yoluna

Şol erenler menziline yetmededir Halvetîler

Aydî buların kemteri sırra erişmez mümterî

Söz şehdine aşk sükkeri katmadadır Halvetîler (Aksoy, 1954: 83)

Aydî'nin mensup olduğu Halvetîyye, esas itibariyle Ömer Halvetî'ye (ö. 800/1397) nisbet edilmektedir. Halvetî tarikatı, Azerbaycan'da ortaya çıkmış, gelişmiş, önce Anadolu'ya, Anadolu'dan da Balkanlar, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Sudan, Habeşistan ve Güney Asya'ya yayılmıştır. Böylece İslâm dünyasında en çok yaygınlık gösteren tarikat olma özelliği ile tanınmıştır (Uludağ, 1997: 394).

Halvetîyye tarikatı yayılımını çeşitli kol ve şubelerle sağlamıştır. Aydî'nin bağlı bulunduğu şube, Halvetîyye tarikatının Cemâl-i Halvetî'ye (ö. 899/1494) nisbet edilen Cemâliyye kolunun Şâbân-ı Velî'ye (ö. 976/1569) nisbet edilen Şâbâniyye şubesinin İbrahim Kuşadavî'ye nispet edilen İbrâhimiyye yahut Kuşadavîyye olarak bilinen koludur.

Kuşadalı İbrâhim Halvetî, klasik anlamda kendisinden sonra tarikatın başına geçmesi için belirli bir kimseyi tayin etmemiş, bunun yerine müridlerinin, şeyhlik konusunda çeşitli meziyetleriyle öne çıkan bir halifesine tâbi olmaları gerektiğini belirtmiştir. Buna binâen kendisinden sonra Bosnalı Muhammed Tevfik bu vazifeyi yürütmüştür (Azamat, 2002: 468). Fakat bununla birlikte Kuşadalı'nın zikir telkini konusunda on beşten fazla müridini görevlendirdiği bilinmektedir (Öztürk, 1982: 41-51). Kuşadalı'nın irşad ile vazifelendirdiği halifelerinden birisi de Antepli Mehmed Aydî Efendî olup tasavvufî eğitimini ve faaliyetlerini Antep'te sürdürmüş, Kuşadalı'dan aldığı tasavvufî geleneği devam ettirmiştir.

1.1.1. Silsilesi

Mehmed Aydî, mensup olduğu Halvetî tarikatına ait silsilesine şiirleri arasında yer vermektedir. Tasavvufta silsile, mürşidi Hz. Peygamber'e ulaştıran zinciri ifade etmektedir. Silsile içerisinde yer alan isimler, Hz. Peygamber'e ulaşmaya kadar birbirlerine icâzet veren şeyhleri göstermektedir. Silsile vasıtasıyla mürşid bir anlamda tasavvufî vazifeye hangi tarik ile ehil olduğunu ispatlamaktadır. Diğer taraftan silsileler, tarikat faaliyetleri kapsamında yapılan zikirler, ibadetler ve okunan Kur'ân hatimleri gibi amellerden elde edilecek sevabın ruhlarına hediye edildiği bir isim listesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Gerek silsiledeki ulvî şahısların ruhlarından teberrük etme gerekse onların yaşantılarından ibret alıp onları örnek edinme adına silsilelerin tasavvufta önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Bundan dolayıdır ki Mehmed Aydî de kendi silsilesinin tamamını bir silsilenâme vasıtasıyla takipçilerine bildirmektedir. Halvetî

tarikatına mensup olan Aydı'nın silsilenâmesi Hz. Ali vasıtasıyla Hz. Peygamber'e (sas) ulaşmaktadır. Silsilenâme şöyle başlamaktadır:

*Bizi Allah gürûh-i enbiyâye eylemiş vâris
Bihamdillâh tarik-ı Mustafâye eylemiş vâris
Şehavet madeni bâb-ı ulûm ol fâtih-i Hayber
Hüda şîri Aliyye'l-Murtezâya eylemiş vâris.*

Bu mısralar Aydı'nın silsilesinin Aleviyye olarak anılan Hz. Ali kanalıyla devam eden silsilelerden olduğunu göstermektedir. Esas itibarıyla Hâcegân ve Naşibendiyye hariç Kadiriyye, Mevleviyye, Bayramiyye, Sühreverdîyye ve Desûkiyye gibi diğer tarikatların bu şekilde Hz. Ali'den geldiği bilinmektedir (Tosun, 2009: 207; Aşkar, 1999: 556). Aydı'nın belirttiğine göre Hz. Ali'nin akabinde silsile şöyle devam etmektedir:

*Hasenü'l-Basrî'den yâni Habibü'l-Acemî geldi
Ahi Dâvud-ı Tâî âli pâye eylemiş vâris*

Silsile'de Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Habîb el-Acemî (ö.130/747) ve Dâvûd et-Tâî (ö. 165/781) sonrasında sırayla şu isimler yer almaktadır: Ma'rûf-i Kerhî (ö. 200/815), Serî es-Sakatî (ö. 251/865), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Mîmşâd ed-Dîneverî (ö. 299/912), Muhammed ed-Dîneverî (ö. 340/951), Muhammed el-Bekrî (ö. 380/990), Kadı Vecîhüddin (ö. 442/1050), Ömer el-Bekrî (ö. 487/1094), Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî (ö. 563/1168), Kutbuddîn-i Ebherî (ö. 622/1225), Rükneddin-i Sencâsî, Şihâbüddin-i Tebrîzî, Seyyid Cemâleddin Tebrîzî, İbrâhim Zâhid-i Geylânî (ö. 700/1301), Muhammed Harizmî, Ömer el-Halvetî (ö. 800/1397).

Buraya kadar zikrettiğimiz isimler Halvetî tarikatının kendisine nisbet edildiği Ömer el-Halvetî'nin silsilesini oluşturmaktadır. Ömer el-Halvetî ile birlikte bu silsile artık Halvetî tarikatının silsilesi olarak anılacaktır. Aydı bu hususu şöyle ifade etmektedir:

*Ahi Muhammed ile pîr Ömere Halvetî derler
Ahî Mirim gibi halvet-sarâya eylemiş vâris*

Ömer el-Halvetî'den sonra silsile şöyle devam edecektir: Ahî Mîrem Halvetî (812/1409), Hacı İzzeddin Türkmânî (ö. 828/1424), Sadreddin-i Hiyâvî (ö. 860/1455), Seyyid Yahya eş-Şîrvânî (ö. 870/1466), Muhammed Bahâeddin Erzincânî (ö. 879/1474), Cemâl-i Halvetî (ö. 899/1494), Hayreddin-i Konrapavî Tokadî (ö. 937/1530), Şâbân-ı Velî (ö. 976/1569).

Şâbân-ı Velî, Şâbâniyye kolunun kendisine nisbet edildiği zâttır. Memleketi Kastamonu'da faaliyet gösteren Şâbân-ı Velî, Halvetîliğin başta Anadolu ve Balkanlar olmak üzere Ortadoğu ve Kuzey Afrika dâhil dünyanın çeşitli yerlerine yayılmasına vesile olmuştur. Aydı Efendi, şiirinde ondan şöyle bahsetmektedir:

*O Gavsü'l-vâsilîn Kastanbulî Şâbân Efendi veş
Tehammül eyleyen cevri ü cefâyeye eylemiş vâris*

Şâbân-ı Velî'nin ardından silsile şöylece devam etmektedir: Kastamonulu Muhyiddin Efendi (ö. 1013/1604), Ömer Fuâdî (ö. 1046/1636), Çorumlu İsmail Kudsî Efendi (ö. 1054/1644), Kastamonulu Mustafa Muslihüddin (ö. 1072/1662), Karabaş Velî (ö. 1097/1686), Mehmed Nasûhî (ö. 1130/1718), Mudurnulu Abdullah Rüşdü (ö. 1717), Muhammed b. Muharrem Zoravî, Çerkeşli Mustafa Efendi (ö. 1229/1814), Beypazarlı Ali Efendi (ö. 1818).

Beşikçizâde tekkesinin şeyhi olan Beypazarlı Ali Efendi, kendisinin yerine Aydı'nın şeyhi olan Kuşadalı İbrahim Efendi'yi bırakarak ahirete irtihal eder. Kuşadalı, Aydı'nın hayatında önemli bir yere sahip olmalı ki kendisini "kurtuluşunun sebebi" olarak tanımlayarak silsilesini şöyle sonlandırır:

*Necâtım bâisi Kuşadalı Şeyh Hacı İbrahim
Efendi gibi âli rehnumâyeye eylemiş vâris
Sen Aydı Halvetî her demde şükr-i bâîd kıl kim*

Onların gittiği râh-ı hüddâyeye eylemiş vâris (Aydî: 6b-7a; Aksoy, 1954: 69-70)

Aydı'nın silsilesi böylece tamamlanırken kendisinden sonra bu vazifeyi kimin yürüttüğü konusunda bilemediğimiz kadarıyla malumat bulunmamaktadır. Aydı'nın kimseye hilafet vermemiş olması dolayısıyla söz konusu şubenin burada nihayet bulmuş olması muhtemeldir.

1.1.2. Şeyhi Kuşadalı İbrâhim Halvetî

Mehmed Aydı Efendi'nin tasavvufî kişiliği üzerinde en çok etkisi bulan zât hiç şüphesiz şeyhi Kuşadalı İbrahim Halvetî'dir. İbrahim Efendi, 1188 yılında Aydın'ın Kuşadası kasabasında dünyaya gelmiş, Aydın ve Denizli başta olmak üzere Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde tahsil gördükten sonra İstanbul'a gelerek Feyziyye Medresesi'nde öğrenim hayatına devam etmiştir. Beypazarlı Ali Efendi'den hilafet vazifesini alan Kuşadalı, irşad görevine bir süre Mısır'da devam ettikten sonra 1820 yılında İstanbul'a dönmüştür. İstanbul, Aksaray ve Şam'da tasavvufî faaliyetlerini yürüttüğü belirtilen Kuşadalı, 1846 yılında hac yolculuğu esnasında Râbiğ mevkiinde vefat etmiştir (Öztürk, 1982: 30-35; Azamat, 2002: 468). Aydı bir şiirinde şeyhi İbrahim Efendi'den kabrinin bulunduğu Râbiğ'e de işaret ederek şöyle bahsetmektedir:

Şeyh İbrahim ad ile sâni

*Hoş edalıdır himmet âlîdir
Kuşadalıdır şöhrat u şânı
Sırr-ı hakayık cümleden fâik
Meskenî Râbiğ, kabri nûrânî (Aydî: 35b; Aksoy, 1954: 192)*

Kuşadalı'nın müridlerine eğitim ve terbiye amaçlı gönderdiği mektuplarının haricinde bize ulaşan bir eseri bulunmamaktadır (Öztürk, 1982: 30-35; Azamat, 2002: 468). Tasavvufî anlamda yetişmesi Kuşadalı'nın dizinin dibinde gerçekleşen Aydî, bir mürşide bağlanarak Halvetî zümresine dahil olmakla birlikte dünyalık kaygılardan, her türlü gam ve kederden arınarak büyük bir mutluluğa erdiğini şu dizeleriyle anlatmaktadır:

*Bir mürşid-i kâmile vardım elhamdü lillah
Yüzüm hâk-i pâyine sürdüm elhamdü lillah
Dünyanın endişesin hurs ü tama' pişesin
Âr ü nâmus şişesin kırdım elhamdü lillah (Aksoy, 1954: 175)*

Diğer bir şiirinde Kuşadalı'ya olan sevgisini şöyle ifâde etmektedir:

*Mürşid-i kâmil, cümleden fâdul
Anlamaz câhil gizli bürhânı
Gönlümün şâhu, âlîdir câhu
Halvetî râhu kolu Şâbânî (Aydî: 35b; Aksoy, 1954: 192)*

Aydî Efendi, şeyhinin vefatının ardından duygularını şu mısralarla dile getirmektedir:

*Şeyhim bekaya gitti ben kaldım ağlayu ağlayu
Aktıkça kan bu dideden sildim ağlayu ağlayu
Geldi dil deryâsı cûşe döndüm ol demde bîhûşa
İhtiyarsız başım taşa çaldım ağlayu ağlayu
Yandı dil nâr-ı firKate, sabr olunmaz bu hasrete
Şimdi deryây-ı hayrete daldım ağlayu ağlayu (Aydî: 25a; Aksoy, 1954: 159)*

1.1.3. Tasavvufî Faaliyetleri

Kuşadalı İbrahim Halvetî'nin irşâd ile vazifelendirmesinin ardından Antep'e bir Halvetî şeyhi olarak dönen Mehmed Aydî, Şirvânî/İkişerefeli Camii'nde sürdürdüğü imamlık vazifesine bir süre daha devam etmiştir. Bu vazifenin yanında evinin bir bölümünü tekkeye dönüştürerek tarikat faaliyetlerini de yürütmüştür. Aydî'nin tekkesinin Ali en-Neccâr Camii'nin batısında bulunduğu ve kapısının camiye açılmakta olduğu belirtilmektedir. Aydî'nin muhtelif zamanlarda Ali en-Neccâr Camiinde de vaazlar vermiş olduğu da nakledilen bilgiler arasındadır (Aksoy, 1954: 8-10; İbnülemin, 1988: IV, 2120).

Mehmed Aydî Efendi'den, yaşadığı çevrede hemen herkesin kendisi hakkında bilgi sahibi olduğu sevilen bir zât olarak bahsedilmektedir. Bunun yanında zamanın birçok önemli isminin Aydî Efendi'ye intisap edip müridi olduğu da nakledilmektedir (Aksoy, 1954: 7-8). Fakat Aydî'nin ömrünün sonlarına doğru yaşadığı mânevî haller ve cezbenin etkisi ile imam-hatiplik ve şeyhlik vazifelerini nihayete erdirmiş olduğu bilinmektedir (Aksoy, 1954: 8; İbnülemin, 1988: IV, 2120). Aydî bu dönemde müridlerine "Biz şeyhlik yapıyorduk. Hâlbuki daha mürid bile olamamışız. Ben sizi irşâd edecek vaziyette değilim. Yaptığımız hep yalancılık imiş." diyerek şeyhlik vazifesinden de geri durmak istemiştir (Aksoy, 1954: 9). Bu tavrının sebebini de bir şiirinde şöyle açıklamaktadır:

*Senin aşkın bana zühhd ü itâatı unutturdu
Namazı, mescidi, ecr-i cemâatı unutturdu
Edelden secde-i mihrab-ı ebru canıma tesir
Bana mescidde mihrabı imâmâtı unutturdu
Temennâyı visâlin eyleyüp de eyleyen Aydî
Döner şem'indedir özge şehâdâtı unutturdu (Aksoy, 1954: 184)*

Bir müddet sonra Aydî'nin durumunun iyi olmadığını düşünen müridleri dağılmış, etrafında yalnızca birkaç samimi müridi kalmıştır. Damadı Terlik Mehmed Baba, Delbes Mehmed Baba, Hamza Baba ve Hameleş Baba isimli müridleri onun yanından ayrılmayan kimseler arasında sayılmaktadır (Aksoy, 1954: 9).

Mehmed Aydî, cezbe halinde söylediği tahmin edilen bazı söz ve fiilleri sebebiyle yoğun tenkitlere maruz kalmıştır. Bunun neticesinde devrin Antep Müftüsü Hacı Osman Efendi'nin uğraşları neticesinde Birecik'e sürgün edilmiştir. Bir müddet Birecik'te ikamet eden Mehmed Aydî, Antep'e dönüşünün ardından kısa bir süre sonra 1865 yılında vefat ederek umûmî kabristana defnolunmuştur (Aksoy, 1954: 9; İbnülemin, 1988: IV, 2120). Vefatı esnasında İbrahim isminde bir oğlu ve bir de kızı olduğu belirtilmektedir (Aksoy, 1954: 9). Eski mezarlıktaki kabri, daha sonra asrî mezarlığa naklolunmuştur (Aksoy, 1954: 7; Yavuz, 1992: 291). Mehmed Aydî'nin *Divan'*ından başka elimize ulaşan bir eseri bulunmamaktadır.

1.2. Divan'ı

Mehmed Aydı Efendi divan sahibi şair mutasavvıflardandır. Haddizatında Aydı Efendi'nin mensup olduğu tasavvufî gelenek içerisinde şair mutasavvıfların sayısı oldukça fazladır. Mustafa Mânevî, Hasan Ünsî, İbrâhim Has, Mustafa İbretî, Mehmed Nasûhî, Üsküdarlı Mustafa Zekâî, Mustafa Rûmî, Mustafa Aczî, ve Abdülaziz Mecdi Tolun gibi Şâbâniyye koluna mensup mutasavvıflar aynı zamanda divan sahibi şairler olarak tanınmaktadır (Tatçı, 2010: 214). Bu hususiyet yalnızca Şâbâniyye şubesinde değil Halvetîliğin diğer kollarında da yaygın bir şekilde görülmektedir (Öztürk, 2005: 226). İşte bu geleneğin bir temsilcisi olarak Mehmed Aydı Efendi'nin de şiirleriyle tasavvufî birikimini takipçilerine aktardığı anlaşılmaktadır.

Aydî Mehmed Efendi'nin *Divan'ı*, 1272 (1855-1856) istinsah tarihli olup Ömer Asım Aksoy tarafından 1934 ve 1954 tarihlerinde yayımlanmıştır. Ayrıca *Aydî Baba Divanından Seçmeler* adı altında Tahir Galip Seraltı tarafından 2012 yılında ihtisar halde basılmıştır. Eserin yazma nüshaları çeşitli kütüphanelerde yer almaktadır. Bu makalede Ömer Asım Aksoy'un transkribe ederek yayınladığı 1954 tarihli baskı nüshası Millî Kütüphane'de yer alan el yazması nüsha ile karşılaştırılarak ele alınmıştır.

Aydî'nin *Divan'ı* XIX. Asırda kaleme alınmış Türkçe bir eser olmakla birlikte Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerin sık bir şekilde kullanıldığı bir divandır. Aydı medrese tahsili görmüş biri olarak ilmî birikimini *Divan'ı*na büyük oranda yansıtmıştır.

Mehmed Aydı Efendi, divanında aruz ve hece ölçülerini bir arada kullanmış, tasavvufî ve dini ağırlıklı şiirler kaleme almış, şiirlerinde Aydı, Ayânî ve Aydı Ayânî mahlaslarını kullanmıştır. *Divan*, Arapça ve Farsça kelimelerin ağırlıklı olarak kullanıldığı bir dil ile yazılmıştır. Aydı *Divan'ın* ana temasını tasavvuf oluşturmaktadır. Aydı bu divanı bir sanat eseri ortaya koymak için değil tıpkı diğer mutasavvıflarda olduğu gibi içindeki coşkunluğu dışa vurma gayesiyle kaleme almış olmalıdır. Konu bazında ele alındığında divanın büyük oranda Aydı Mehmed Efendi'nin dînî ve tasavvufî kültürünü yansıttığı görülmektedir.

Aydî, *Divan'ı*na besmele ile başlamaktadır:

Bed'i bismillah ile kıldım ben ey Bârî Hüdâ!

Tâ ki olsun sözlerim hep fazlın ile rûşinâ (Aydî: 1b; Aksoy, 1954: 49)

*Divan'ı*na bu şekilde başlamakla Aydı'nın sözlerinin hep Allahu Teâlâ'nın fazlı ve keremi ile aydınlık ve parlak olmasını arzuladığı anlaşılmaktadır. Ardından Allah'a hamd ve senâ içeren ifâdeleri Fâtihâ sûresine atıfta bulunarak serdetmektedir:

Sâniyen el-hamdü lillahi ni'me Rabbi'l-âlemîn,

Kullara rahmet kılar hem de esirger dâimâ.

Yeom-i dinin mâliki iyyâke na'büd her zaman,

Yardım et, göster sırâta'l-müstakîm ey rehnümâ!

Şol sıratı kim edersin ehline in'âmı bol,

Yâni komazsın dalâlette gücenmezsın ana (Aydî: 1b; Aksoy, 1954: 49)

Aydî kullarına rahmet edip onları daima esirgeyen Allah'a hamd ederek cümlelerine devam eder. Allah'ın, ahiret gününün sahibi olduğunu ve her zaman yalnız ona kulluk ettiklerini belirttikten sonra ondan yardım dilerek doğru yolu göstermesini ister. Nitekim Allahu Teâlâ, ehil olana nimetlerini bol bol verir, onları sapıklık içerisinde bırakmayıp doğru yola iletir (Aydî: 1b; Aksoy, 1954: 49). Aydı bu ifâdelerin ardından Hz. Peygamber'e salât ve selâm kapsamında mütalaa edebileceğimiz bölüme geçer.

Ey Mücîbe's-sâilîn yâ Kâdiye'l-hâcât İlâh

Müstecâb eyle duamız sen bihakkın Mustafâ

Başına tâc-ı leamrük şânına levlâk ile,

Eyledin ol zât-ı pâki sen imâm-ı enbiyâ (Aydî: 1b; Aksoy, 1954: 49)

Aydî bu mısralarda dileyene istediğini veren ve ihtiyaçları gideren ilâh olan Allah'tan peygamberlerin önderi Hz. Mustafa'nın hakkı için duaları kabul etmesini diler. Nitekim Aydı'ye göre Hz. Peygamber, Hicr Sûresinde yer alan *leamrük* "Ömrüne and olsun ki" (Hicr 15/72) ifâdesi ile övülmektedir. Kuşeyrî de tefsirinde bu ifâdenin Hz. Peygamber'in diğer mahlûkat karşısındaki şeref ve faziletini vurguladığını belirtmektedir (Kuşeyrî, 2013: III, 239). Aydı'nın Hz. Peygamber'i överken işarette bulunduğu *levlâk* ise hadislerde yer alan bir ifadedir. Kudsi bir hadiste Allahu Teâlâ "Sen olmasaydın ben kâinâtı yaratmazdım." buyurmaktadır (Aclûnî, 2001: II, 191). Aclûnî'nin hadis olmasa da mânâ itibarıyla doğru bir söz olduğunu belirttiği bu rivâyet mutasavvıflar arasında yaygın bir kullanıma sahiptir.

Divan'ın giriş bölümünde Hz. Peygamber'e karşı duyduğu sevgi ve özlemi ifâde eden Aydı'nın, *Divan'ın* muhtelif yerlerinde Rasûlullah'ı metheden çok sayıda şiirine rastlamak mümkündür:

Çeşm-i nâbinâmuza sen tûtîyâsın yâ Rasûl

Âleme rahmet usate rehnümasın yâ Rasûl

Şânına levlâk Hak'tan nazil olmuştur senin

Ol sebepten sen imâm-ı enbiyâsın yâ Rasûl

Hem beşîr hem nezîr hem sirâc hem münir

Hem gürûh-ı ehl-i aşka muktedâsin yâ Rasûl (Aydî: 20a; Aksoy, 1954: 123)

Mevlid-i Nebî'ye dair de bazı şiirler yer almaktadır:

Doğdu ol Şâh-ı Nebî dikti zemine âlemi

Diledi secde kilup Hak'tan o saat ümemi

Kâh-ı Kisra yere geçti yıkılıp küngüresi

Söndü ateşgedeler hâke basınca kademi (Aydî: 34b; Aksoy, 1954: 184)

*Divan'*ın giriş bölümünde Hz. Peygamber'i andıktan sonra dua vesilesi ile öncelikle aşere-i mübeşşere olarak anılan Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Saîd b. Zeyd'in ismini anmaktadır. Şiirin başlangıcı şöyledir:

Ya İlâhî fazlın ile hep duamız kul kabul

Hürmet için enbiyâ vü asfiyanın Rabbenâ

Hem cemi-i âl ü ashâb-ı Rasûl'ün aşkına

Cümleden akdem hususa çâr-ı yâr-i bâsafâ

Evvelâ Sıddîk-ı Ekber ol Ebû Bekr'in hakkı

Katilü'z-zındîk olan ol Yâr-ı Gâr-ı Müctebâ (Aydî: 1b; Aksoy, 1954: 50)

Sonrasında ise on iki imam yani Hasan b. Ali (ö. 49/669), Hüseyin b. Ali (ö. 61/680), Ali Zeynelâbidîn (ö. 94/713), Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733), Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765), Mûsâ el-Kâzım (ö. 183/799), Ali er-Rızâ (ö. 203/818), Muhammed et-Taki el-Cevâd (ö. 220/835), Ali en-Naki el-Hâdî (ö. 254/868), Hasan b. Ali el-Askerî (ö. 260/874) ve Muhammed el-Mehdî el-Muntazar'ın adını zikreden Aydı sözlerini şöylece sona erdirmektedir:

Hem buların rahına doğru gidenler hakkıçün

Kim olursa bunlara tabi olardır evliya

Aydî-i biçarenin cümle hatasın affedüp

Kendi fazlınla İlâhî kılma bunlardan cüdâ

Divan incelendiğinde on iki imamın da dâhil olduğu Hz. Peygamber'in ailesi ve soyunu ifâde eden ehl-i beytin Aydı'nın şiirlerinde üzerinde önemle durduğu bir husus olduğu görülmektedir. Esas itibariyle ehl-i beyt sevgisi Halvetiliğin karakteristik bir özelliğidir (Aşkar, 1999: 542). Bundan dolayıdır ki Halvetî mutasavvıfların şiirlerinde, başta Hz. Ali olmak üzere Hasan ve Hüseyin gibi ehl-i beyt isimlerinin sıklıkla geçtiği görülmektedir. Zira Aydı diğer bir şiirinde, kuvvet ve cesareti simgeleyen Haydar lakabını kullanarak övgü ve sevgi ile andığı Hz. Ali'den meded ummaktadır:

Yâ Ali eyle meded Aydı-i biçare senin

Çâkerindir yoluna canı feda Haydar-ı Kerrâr (Aksoy, 1954: 79)

Aydı'nın şiirlerinde üzerinde çok durduğu diğer bir konu da Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilışıdır:

Vakt-ı matemdir bu mâh ey zümre-i valâ Hüseyin

Çün şehid oldu bu ayda ol kadd-i bâlâ Hüseyin

İçtiler câm-ı şehadet bir bir evlâd-ı Ali

Saff-ı a'dâ içre تنها kalmadı illâ Hüseyin

Kerbelâ'da saçtı kanın bir bölük gümrah-ı din

Bilmediler kadrini ey rütbe-i a'lâ Hüseyin (Aydî: 22a; Aksoy, 1954: 138)

Kerbelâ, gerek alevî gerekse sünnî şairlerin şiirlerinde itina ile ele aldıkları bir mevzudur. Tasavvuf kültüründe ehl-i beyte olan sevginin bir göstergesi olarak Kerbelâ'ya dair şiirler söylenmesi bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır (Kara, 2011:165). Aydı'nın de *Divan'*ının muhtelif bölümlerinde Kerbelâ'ya atıflarda bulunduğu görülmektedir.

Öte yandan Aydı *Divan'*ında, Nesîmî (ö. 820/1417), Fuzûlî (ö. 963/1556), Niyâzî-i Mısrî (ö. 1105/1694), Nâbî (ö. 1124/1712) ve Sezâî (ö. 1151/1738) gibi tasavvufî kimlikleri öne çıkan şairlerin beyitlerine terbî' ve tahmislerde de bulunmuştur. Bunlar Aydı'nın görüp beğendikten sonra bazı ilavelerde bulunma ihtiyacı hissettiği şiirler olmalıdır. Bu şiirler incelendiğinde büyük bir bölümünün tasavvufî içeriğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

2. *Divan'*da Yer Alan Bazı Dinî ve Tasavvufî Unsurlar

2.1. Şeriat ve Tasavvuf Bütünlüğü

Şeriat, tarikat, hakikat ve marifet kavramları Aydı'nın şiirlerinde önemle üzerinde durduğu kavramlardır. Bu kavramlar esas itibariyle şeriat ve tasavvuf ilişkisine vurgu yapmaktadır. Mutasavvıflara göre tarikat ve hakikat ancak şeriat üzerine binâ olunabilir. Nitekim şeriat, İslâm'a ait dini, ahlâkî ve hukûkî hükümler bütünüdür ifade etmektedir (Türcan, 2010: 571). Diğer taraftan tarikat, Hakk'a ulaşmak için takip edilen usûl ve yolu anlatırken hakikat ise ilâhî gerçeklere ve sırlara aşına olmayı ve böylece Hakk'ın tecellilerini temaşa etme anlamını taşımaktadır (Demirci, 1997: 178). Diğer bir deyişle şeriat Allah'ın emir ve yasaklarına riâyet etmeyi, hakikat ise ubudiyetin neticesinde rubûbiyeti müşâhedeye tekabül etmektedir

(Kuşeyrî, 2001: 118). Bazı istisnalar bulunmakla birlikte genel anlamda mutasavvıflar şeriat ile hakikatı bir bütün olarak görmekte ve şeriata aykırı hakikatin makbul olmayacağı ve insanı küfre götüreceğini belirtmektedir (Ellek, 2014: 597). Bu bağlamda Aydı de şiirlerinde şeriat ile hakikatın bir bütün olduğunu vurgulamaktadır.

*Bî ilmi-i hakikat çü kemâliyle bilinmez akvâl-i Şerîât
Râh-ı Hakka azmeylemeyen canda bulunmaz esrâr-ı hakikat
Ahkâm-ı şeriatle o kim başına takvâ tâcin giyebilmez
Ol bî edebî nâmuna beyhude denilmez erbâb-ı tarikat
Bir kâmile tefoûz-i umur eylemeyince sıdk ile be-her-hâl
Ey âkil olan kesret-i kâl ile kılınmaz ol râha azîmet* (Aydî: 5a; Aksoy, 1954: 66)

Öte yandan tasavvuf edebiyâtında şeriat, tarikat, hakikat ve marifet kavramları, sâliğin tasavvufî anlamda yükselişi esnasında kat ettiği makamları simgeleyen dört kapıyı temsil etmektedir. Bu anlamda Aydı de her dört kavramı şiirlerinde sıklıkla kullanmaktadır:

*Din esastır şeriat hem tarikat anda şâh
Bu nihâlin berkine dendi hakikat etme râh
Bu şecerden meyva hasil olsa derler marifet
Bunları cem eyleyen zâtın dili gayet ferah
Bilmeyen kimse şeriat ya tarikat kandedir
Marifetten dem urur halini bilmez küstah
Âlim-i şer' ü tarikat âmîl olmazsa eğer
Kavline fiili mutabık değil anın özü mâh
Aydîyâ her kim şeriat hem tarikat marifet
Cem eder mahşer gününde zill-ı arşte buldu kâh* (Aydî: 8a; Aksoy, 1954: 74)

Şeriatın hayata geçip Hakk'ın rızasının kazanılmasını bir şeyh-i kâmil ile mümkün olacağını düşünen Aydı, şiirlerinde mürşide bağlanıp tasavvuf yoluna girmenin önemine zaman zaman vurgu yapmaktadır:

*Eyleye Hak kadrime dersen eğer
İrtefa yertefiu irtifâ'
Evvelâ bir şeyh eteğin al ele
Tevbe vü telkin ile gir sen yola
Etmelidir emrine her veçhile
ittebea yettebiü ittiba'* (Aydî: 16a; Aksoy, 1954: 107)

2.2. Âyet ve Hadislere Yapılan Atıflar

Mehmed Aydı Efendi, tıpkı şeyhi Kuşadalı İbrahim Halvetî'de olduğu gibi ilmin öne çıktığı bir tasavvuf anlayışını benimsemesi sebebiyle olmalı ki *Divan'*ın büyük bir bölümünde âyet ve hadislere işârette bulunmaktadır. Esas itibarıyla Aydı'nın mensup olduğu Halvetî tarikatı bilhassa Şeyh Şâbân-ı Velî ve Şâbâniyye geleneği mürşidlerinin ortak özelliği tasavvufun yanı sıra dinî ilimlerde de derinleşmiş olmalarıdır. Nitekim Karabaş Velî, Kutbüddin Mustafa el-Bekrî, Mehmed Nasûhî ve Çerkeşî Mustafa Efendi gibi şeyhler aynı zamanda ilmî kişilikleri ile de şöhret bulmuştur. Dolayısıyla bu geleneğin müntesipleri Kur'an ve Sünnet temelli tasavvuf anlayışının temsilcileri olmuşlardır (Tatçı, 2010: 214; Göktaş, 2011: 158).

2.2.1. Âyetler

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Divan'*da 91 ayete, gerek âyetlerin bir kısmını zikretmek suretiyle doğrudan gerekse âyetin mânâsına atıfta bulunmak sûretiyle dolaylı olarak yer verilmiştir. Âyetlerin konu ile irtibatı incelendiğinde Aydı'nın Kur'an'a büyük ölçüde vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Aydı'nın âyetlere atıfta bulunduğu şu dizeler bu birikime dair önemli ipuçları vermektedir:

*İlmü ilmân beden ilmin etubbâlara sor gör
Küllü mürrin de devadır dide helvade mi derler
İlm-i edyânı Hidâye okuyan canlara sor kim
Hakka yol lâfz-ı ibarede mi mânada mı derler
Cümia'ş-şemsü kamer rûzu der insan: Nere kaçsam
Dem-i men râkî hem evlâ leke evlâde mi derler*

Aydî, ilk mısradaki İmâm Şâfiî'ye nisbet edilen "İlim iki çeşittir; beden ilmi ve din ilmi." (İsfahânî, 1974: IX, 142) sözüne atıfta bulunmakta ve beden ilminin doktorların sahasına girdiğini belirtmektedir. Bu sözün hadis olduğu da iddia edilmekte ise de muhaddislerin mevzu olduğu konusunda kanaat beyan ettikleri bilinmektedir (Sâgânî, 1985: 38). Üçüncü mısradaki yer alan *Hidâye* ise Burhâneddin el-Mergînânî'ye (ö. 593/1197) ait olup Hanefî fihhının en tınmış ve muteber eserlerinden biridir (Erkaya, 2015b: 22). Aydı burada din ilimlerinin yalnızca lafızlarıyla meşgul olan fukahaya göndermede bulunarak Hakka giden yolun amelden geçtiğine vurgu yapmış olmalıdır.

Aydî daha sonra kıyamet günü geldiğinde insanın kaçacak yer arayacağını ifâde etmektedir. Zira yukarıda geçen *cümia's-şemsü kamer* ifadesi ile Kamer süresine atıfta bulunmaktadır. Atıfta bulunulan âyetlerde "İşte, göz kamaştığı, ay tutulduğu, güneşle ay bir araya getirildiği zaman! O gün insan, 'Kaçacak yer neresi!' diyecektir." buyurulmaktadır (Kıyâme 75/7-10). Ardından yine başka bir âyete atıfta bulunarak kıyamet günü geldiğinde dünyanın sonunun geldiği anlaşıldığında can boğaza dayandığı anda (وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ) *men râk* "Tedavi edebilecek kimdir?" yahut "Yok mu buna bir çare; yok mu bir okuyup üfleyen!" (Kıyâme 75/27) denilecektir. İşte bu anda insan hayata veda vaktinin geldiğini anlayacak, ne bir doktor ne de başka bir kimse ona yardımcı olabilecektir. İşte o gün kâfir olanlara (أُولَىٰ لَكَ فَأُولَىٰ) *evlâ leke feevlâ* "Yazıklar olsun sana, yazıklar olsun!" (Kıyâme 75/34) sözleriyle hitap edilecektir.

Bu dizelerde görüldüğü gibi Aydî'nin şiirlerinde âyetlere ve yeri geldikçe konu ile ilgili hadislere atıfta bulunmaktadır. Bu durum Aydî'nin başta Kur'ân olmak üzere İslâmî ilimlerdeki hâkimiyetine dair ipuçları vermektedir.

2.2.2. Hadisler

Aydî *Divan*'ında hadislerle âyetlerde olduğu gibi çok sayıda atıfta bulunmamakta, hadislerin sayısı yediyi geçmemektedir. Bununla birlikte eserde yukarıda söz ettiğimiz *levlâke* rivâyeti ile *kenz* rivâyeti muhtelif şiirlerde defaatle geçmektedir. *Kenz* hadisi mutasavvıfların üzerinde önemle durdukları bir rivâyettir. Mutasavvıflara göre Allahu Teâlâ kudsi bir hadiste şöyle buyurmaktadır: "Ben bilinmez/gizli bir hazine idim, bilinmek istedim. Mahlûkatı yarattım, kendimi onlara tanıttım. Böylece beni bildiler." (Aclûnî, 2001: 155) İbn Teymiyye, Zerkeşî ve İbn Hacer gibi muhaddislerin hadis olarak kabul etmedikleri bu rivayeti Ali el-Kari de Hz. Peygamber'e ait bir hadis olarak görmemekte fakat mânâ itibarıyla Kur'an'daki "Ben, cinleri ve insanları ancak beni tanısinlar/kulluk etsinler diye yarattım." (Zâriyât 51/56) âyeti ile örtüştüğünü belirtmektedir (Aclûnî, 2001: 155). Nitekim İbn Abbas, bu âyetteki (يعبدون) ifadesini "tanısinlar" şeklide anlamlandırmaktadır. Âyeti İbn Abbas'ın bu yorumu ile birlikte düşünen mutasavvıflar söz konusu hadisin mânâsını makbul görerek tasavvufî düşünce sisteminde önemli bir yer atfetmişlerdir (Kuşeyrî, 2001:13; Aclûnî, 2001: 155). Bu bağlamda Aydî'nin *Divan*'ında da muhtelif şiirlerde *kenz* hadisine atıflarda bulunduğu görülmektedir. Şu dizelerde bu açıkça görülmektedir:

Küntü kenzin sırrını fâş eyledin bu âleme

Hem haber verdin Lein u'ref rumuzun ey Habib (Aksoy, 1954: 61)

2.3. Namazın Tasavvufî Yorumu

Tasavvuf ile birlikte şeriâtın bir bütün olduğu ve şeriatsız ilerlemenin mümkün olmadığını düşünen Aydî şiirlerinde şeriât ile ilgili meselelere sıklıkla yer vermektedir. Onun *Divan*'ında üzerinde durduğu konulardan birisi namazdır. Söz gelimi Aydî, bir şiirinde namazın şartlarını sıralamakta, ardından namazın rükünlerinin hikmetine dair yorumlar yapmaktadır.

Namazın şart-ı ûlâsı taharettir efendina

Yönelmek kibleye hem setr-i avrettir efendina

Musallîyi mesâcidden baîd eden bilinmiş kim

Hades ile televvüs hem cenabettir efendina

Aydî bu devamında namazın şartlarını, vakit, niyet, tekbir, kıyam, kıraat, kuud, rükû, secde olarak saymakta ve edeb ve şartlarına riayet edilerek kılınan namazın mü'minlerin miracı olduğunu vurgulamaktadır. Ardından bu rükünlerin tasavvufî mânâ ve hikmetlerine dair yorumlar yapmaktadır.

Aydî'ye göre *setr-i avret*, esas itibarıyla halkın ayıp ve kusurlarını örtmek veya hiç görmemektir. *Vakit* ise gelip geçicidir, geçen günler bir daha gelmez. Dolayısıyla tevbenin hemen yapılması, yarına ertelenmemesi gerekmektedir. *Niyet-i hâlis* ise tüm düşüncelerin hayır üzere olmasıdır.

Allahu ekber, Allah'tan başka büyük olmadığını bilmektir. Büyük görülen kimselerden yardım beklemek ise bu tekbiri yalanlamaktır. *Kıyâm*, yaratılış esnasında bezm-i eleste Allah'a verilen sözde durmaktır. Bu sözde durmamak ise hıyanettir. *Kıraat*, lisan-ı kalp ile Allah'ı dâimâ yâd etmektir. Bu hususta gafil olmak ise nedâmeti doğurmaktadır. *Rükû*, Hakk'ın emirlerine boyun eğip tazim etmek/saygı göstermektir. *Secde*, kendi vücudunu/varlığını yok saymaktır ki o an Allahu Teâlâ'nın tecellî etme vaktidir. *Tahiyât* ise Allah ile karşılıklı konuşmaktır.

Aydî namaz ile ilgili sözlerini bu anlattıklarının çalışıp elde edilecek bilgiler olmadığını ancak Cenâb-ı Hak'tan kendisine bahşolunan bir yardım/ilham neticesinde hasıl olduğunu belirterek sonlandırmaktadır (Aydî: 1b-2b; Aksoy, 1954: 54-55).

2.4. Tasavvuf Kavramları

2.4.1. Tevbe

Aydî'nin eserinde önemle dile getirdiği hususlardan biri de tevbe konusudur. Tatasavvufta tevbe, günahlardan dönüp Allah'a yönelmeyi ifade etmektedir (Cürçânî: 63). Aydî de *Divan*'ının muhtelif yerlerinde tevbe konusunu dile getirerek rabbine niyâzda bulunmaktadır:

Kıldım hatalar çok cesîm estağfirullah el-azîm

Oldum beğâyet dil sakim estağfirullah el-azîm (Aydî: 21a; Aksoy, 1954: 130)

Tevbe tasavvuf yolunun başlangıcı, makamların ilki, müridin atacağı ilk adım olarak ele alınmakta ve seyrü sülûkun her aşamasında önemini korumaktadır (Gazzâlî, 2013: IV/3). Bundan dolayıdır ki Aydî şiirlerinde kendi halini örnek vererek tevbe teşvik etmektedir:

Ey kân-i rahmet cürmüm çok gayet

Sen kıl hidayet estağfirullah

Nefse aldandım isyana daldım

Çaresiz kaldım estağfirullah (Aydî: 28b - 29a; Aksoy, 1954: 170-171)

2.4.2. Zühd

Dünyayı ve dünyalığı terk etmek ve yalnızca Allah'ın rızası doğrultusunda amel etmek Aydî'nin şiirlerinde üzerinde durduğu konulardan biridir. Bu husus, tasavvufta zühd kavramı ile ifade edilmektedir. Nitekim dünyanın meşgaleleri sâlihi Rabbi'ne vuslattan alıkoymaktadır. Bundan dolayı sâliğin en önemli vazifesi dünyanın aldattıcı lezzetlerinden uzak durmaktır. Aydî *Divan*'ın muhtelif yerlerinde dünyalıktan uzaklaşmaya dair ifadelere yer vermiştir. Şu dizelerde Aydî'nin zühd anlayışına dair ipuçları bulmak mümkündür:

Ağa bu pendimi tut düşmemek istersen ağa

Ağa kara komadan sanma göğe ruhun ağa

Bağa bostana fena lezzete meyl eylemegil

Yâvî kıl aslınu bu ilde tutulma bu bağa (Kasrî: 4a; Aksoy, 1954: 56)

2.4.3. Takva

Aydî'nin şiirlerinin temalarından birisi de takvadır. Takva, terim olarak kişinin başta şirk olmak üzere kendisini günahlara karşı koruması diğer taraftan Allah'a itaat etmek suretiyle azabından sakınması anlamına gelmektedir. Takva, Cürcânî'nin ifadesiyle cezayı gerektiren davranışlardan nefsi korumak suretiyle gerçekleşmektedir (Cürcânî ty.: 58; Erkaya, 2015: 81) Tasavvuf geleneğinde önemli bir yere sahip olan takvâ kavramı Aydî'nin de şiirlerinin konusu olmuştur. Aydî takvâyâ yalnızca atıfta bulunmakla yetinmemiş, şiirlerinde onun tanımına da yer vermiştir. Ona göre takvâ, sekiz azayı yerli yerince kullanmaktan ibarettir. Aydî bu hususu şöyle açıklamaktadır:

Nedir mânâyı takva derseni şerh edem bir bir

Sekiz azayı sarf etmek mahalline ferâsetlü

Biri gözdür anı hapset menahîden melâhiden

Kamu eşyaya ibretle bak ey âlî nezaretlü

Aydî'nin şiirde bahsettiği sekiz âzâ göz, kulak, el, ayak, dil, nefis, gönül ve candır. Aydî'ye göre takvânın gerçekleşmesi için öncelikle gözü haramlardan sakınmak buna mukabil her şeye nazar-ı ibretle bakmak gerekmektedir. Ardından kulağı nefsin isteklerini duymaktan koruyup onunla yalnızca hikmetli manaları işitmek; aynı şekilde el ile harama uzanmamak, onunla ihtiyaç sahiplerine ihsânda bulunmak; ayak ile kötü yollara meyl etmekten sakınıp yalnızca Allah yoluna onu sevk etmek; dil ile kötü söz söylemeyiip Hak'ın zikriyle meşgul olmak takvânın gereğidir. Aydî'ye göre nefsin şerre meyli cû' (açlık) ile engellenir. Her zaman ah ü vah eden gönlü ise dünyalık kaygı ve endişelerden soyutlamak esastır. Bedeni ayakta tutan can ise ruh-ı hayvânîye tabi olması durumunda cesurca hata ve günahlara dalarak utanca gark olur. Bu sebeple takva için bedeninin de nefsânî arzu ve isteklerden soyutlanması esastır. Aydî bu sekiz âzâyı saydıktan sonra şiirini şu dizelerle tamamlamaktadır:

Bu âzâlar sana Hak'tan emanettir gözüm nuru

Emin ol key sakın çün kim seni kılmış iradetlü

Eğer hıfz etmeyüp emmâre nefse tâbi oldunsa

Sana yelkaone ğayyadan beşaret ey hıyanetlü

Aydî bu dizelerin sonunda *yelkaone ğayya* ifâdesi ile Meryem sûresinde yer alan "Nihayet onların peşinden öyle bir nesil geldi ki, bunlar namazı bıraktılar; nefislerinin arzularına uydular. Bu yüzden ileride sapıklıklarının cezasını çekecekler." (Meryem 19/59) âyetine atıfta bulunmaktadır. Aydî burada Allahu Teâlâ'nın insana irâde verdiğini dolayısıyla bu organları rızası doğrultusunda kullanması gerektiğini belirtmekte, eğer nefs-i emmâreye tabi olursa bu hıyanetinin cezasını çekeceğini vurgulamaktadır (Aydî: 26a; Aksoy, 1954: 153-154).

2.4.4. Zikir

Zikir konusu da Aydî'nin eserinde üzerinde önemle durduğu bir mevzudur. Esas itibarıyla tasavvufta nefsin her türlü kötülük ve gûnahtan arındırılmasının yolu dil ve kalp ile yapılan zikirten geçmektedir. Diğer bir deyişle müşâhede mertebesine ulaşmak ancak zikirle mümkün olmaktadır. Bundan dolayıdır ki Aydî zikir temasına şiirlerinde yer vermektedir.

Gel gör âşıklar halini neyler Allah hû hû deyu

Ehlullahın akvalini söyler Allah hû hû deyu

Aşk ehli Allah zikrini tekrar eder gör fikrini

Pâyânı yok aşk bahrini boylar Allah hû hû deyu (Aydî: 25a; Aksoy, 1954: 159)

Aydî, zaman zaman zikir ile ilgili âyetlere de şiirlerinde atıfta bulunarak zikri teşvik etmektedir. Bakara sûresinde yer alan “*Öyle ise siz beni zikredin ki ben de sizi zikredeyim. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!*” (Bakara 2/152) âyetini vurgulayarak şunları söylemektedir:

Fezkürûni ezkürküm geldi hakkında hükküm

Aşk ehlinin cem’iküm tekrar eder Allah hû

Bu Aydî Halvetîye şeyhinden bu atıyye

Lâhut lâmekanîye esrarıdır Allah hû (Aydî: 25b; Aksoy, 1954: 160)

Aydî’nin temsil ettiği Halvetiyye tarikatında zikir, silsilesi Hz. Ali kanalıyla Hz. Peygamber’e ulaşmasından da anlaşıldığı gibi cehrî olarak uygulanır. Aydî’nin şu şiirinden zikrin en makbul şeklini kelime-i tevhid zikrinin teşkil ettiği anlaşılmaktadır:

Efdalü’z-zikri sorarsan cehrile

Tekrar eyle lâ ilâhe illallah

Lâ ilâhe illallah (Allah’tan başka ilâh yoktur) zikrinin ardından ise *lâ ma’bude illallah* (Allah’tan başka mâbud yoktur) zikri gelmektedir:

Mâsivayı sür gönülden sırr ile

Durma söyle lâ mâbude illallah

Şiirin devamından anlaşıldığına göre bundan sonra sırasıyla şu zikirler takip etmektedir: *Lâ maksûde illallah* (Allah’tan başka maksad yoktur), *lâ matlube illallah* (Allah’tan başka talep edilen yoktur), *lâ mahbube illallah* (Allah’tan başka sevgili yoktur), *lâ ma’sûka illallah* (Allah’tan başka aşık olunan yoktur), *lâ meşhude illallah* (Allah’tan başka şahid olunan yoktur), *lâ mevcûde illallah* (Allah’tan başka varlık yoktur) (Aydî: 30a; Aksoy, 1954: 172).

Aydî diğer bir şiirinde ise Hakk’a götüren doğru yolun zikrullahtan geçtiğini vurgulamaktadır:

İster isen Hakk’a giden doğru râh

Her rûz ü şeb zikrullah et zikrullah

Bulmak dilersen uhrâda âli câh

Her rûz ü şeb zikrullah et zikrullah (Aydî: 30a; Aksoy, 1954: 173)

2.4.5. Rabîta-ı Mevt

Aydî, *Divan*’ın giriş bölümünde dua cümlelerinin ardından tasavvufta daima ölümü hatırd tutmayı ifâde eden *rabîta-ı mevt* kavramı kapsamında ele alınabilecek bir hadiseyi şiir diliyle kurgulamaktadır. Aydî sözlerine şöyle başlamaktadır:

Acep bir hale düş oldum beni mağbun edip dünyâ

Derüp cem etmeğe meşgul idim ben ani sertâpa

Dönerdi gönlüm içre bir nice tul-i emel çarhu

Bu hal ile giderken geldi düştü cismime humma

Uzun uzadıya ölüm anını anlattığı bu şiirde Aydî, dünyalığa düşkün olduğu bir zamanda birdenbire hastalanıp yatağa düştüğünü belirtir. Dostlarına göre bu hastalık gelip geçicidir. Fakat dostlarının yanından ayrılmasıyla birlikte Azrail canını almaya gelecektir. Bu esnada bir taraftan hafız başucunda Kur’ân tilavet ederken diğer taraftan yakınları etrafına toplanmış ağlaşmaktadır. Etrafındakiler onun için üzüldürken Aydî’nin ruhu bedenini terk etmiştir. Bir müddet sonra üzerinden elbiseler çıkartılır, salalar verilir. İskat ve devir işlemleri başlatılır. Yıkanıp kefenlendikten sonra tabut içerisinde musallaya götürülür, cenaze namazı kılınır, kabre konulur ve nihayet gömülür. Topluca yapılan duanın ardından herkes dağılır, ne kardeş kalır ne de evlat. Ardından Münker ile Nekir gelir, sorular sorar, dünyada yaptığı iyilik ve kötülükleri yazmasını isterler. Cennet ve cehennem durumu kendisine gösterilir. Aydî günahlarının farkındalığı içerisinde rabbinden bağışlanma dileyerek şiirini sona erdirir (Aydî: 2a-3a; Aksoy, 1954: 51-54).

Aydî bu şiirini, ölümü hatırlatarak müridlerin kendilerine çeki düzen vermesini sağlamak gayesiyle *râbîta-ı mevti* şiir diliyle ifâde etme gayesiyle dile getirmiş olmalıdır. Tıpkı tasavvufta daima ölümü hatırlama ilkesinde olduğu gibi daha *Divan*’ının başında bu hadiseyi anlatarak âdetâ bu dünyanın fâniliğini, ölümün hak olduğunu, Azrail’in bir gün herkesin karşısına çıkacağını vurgulamak istemiş olmalıdır. Onun bu tavrı, *Divan*’ının irşâddaki fonksiyonunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

2.4.6. Nefis

Aydî’nin eserinde üzerinde önemle durduğu bir kavram da nefistir. Aydî şiirlerinde tasavvufi geleneğe uygun olarak nefsin hastalıklı ve zararlı bir varlık olduğu vurgusunu yapar. Ona göre nefis, her türlü şer ve günahın kaynağı olup âyette işâret edildiği gibi kötülüğü emreden (Yûsuf 12/53) bir varlıktır. Zira şu dizelerde nefsin bu yönüne dikkat çekmektedir:

Hücum eyler dilâ bu neis-i emmâre pek erlenmiş

Özün zibace arzeyler bu dünyâ sim ü zerlenmiş

Kokar bir cifedir nâehlîne dünyâ kerahetli

Bu nefsin bir ferestir kat-i menzilçün eyerlenmiş (Aksoy, 1954: 97)

Diğer bir şiirde ise bu husus şöyle ifade edilmektedir:

Talib-i dünya ile gel etme ey dil ihtilât

Bulmamıştır kimse hergiz zevk-i dünyadan neşat

Nefs-i emmâre seni isyane çektikçe heman

Ver haber hatta yelciden duysun ol semmi'l-hıyât (Aydî: 15a; Aksoy, 1954: 102)

Bu son mısradan Aydî'nin atıfta bulunduğu âyet A'râf sûresinde yer almaktadır. Âyette "Bizim âyetlerimizi yalanlayıp da onlara karşı kibirlenmek isteyenler var ya, işte onlara gök kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğine girinceye kadar cennete giremeyeceklerdir! Suçluları işte böyle cezalandırırız!" (A'râf, 7/40) buyurulmaktadır. Aydî burada nefs-i emmârenin kişiyi haramlara çekmesine karşılık tedbir olarak ona Allah'ın âyetlerini yalanlayanların deve iğne deliğine girinceye kadar yani hiçbir zaman cennete giremeyeceği hususunu hatırlatılmasını tavsiye etmektedir.

2.4.7. Kabz - Bast

Aydî'nin şiirlerinde yer verdiği tasavvuf kavramları arasında *kabz* ve *bast* da yer almaktadır. Tasavvufta *kabz*, sâlikin bir anda kalbine gelen mânevî sıkıntı nedeniyle hissettiği tutukluk halini ifade etmektedir. Bu halin tam tersi yani sâlikin kendisini rahat, ferah ve huzurlu hissetmesi ise *bast* olarak adlandırılır (Erkaya, 2015: 259). *Kabz* ve *bast* halleri mutasavvıfların seyrü sülûk esnasında karşılaştıkları iki önemli haldir. Sûfîler, sâlihi bu hallere bürüyenin Allahu Teâlâ olduğunu belirterek "Allah *kabz* eder ve *bast* eder." (Bakara 2/245) âyetini delil getirirler. Mutasavvıfların yorumuna göre bu âyette kişiyi *kabz* ve *bast* edecek olanın yalnızca Allah olduğu ifade edilmektedir. Bundan dolayıdır ki sıkıntılı bir hal olan *kabz*dan kurtuluş için müridin tam bir teslimiyet içerisinde olması gerekmektedir (Kuşeyri, 2001: 194). Aydî de bir şiirinde *kabz* ve *bast* edenin Allahu Teâlâ olduğunu şöylece vurgulamaktadır:

Nur-i mükerremdedir

Âlemi kabz eden bast

Bast-ı mukaddemdedir

Âlemi kabz eden bast

Sûr-i İsrâfil'i gör

Cümle işiden ölü

İkinci dem hayy olur

Âlemi kabz eden bast (Aksoy, 1954: 103)

2.4.8. Melâmet

Melâmet terim olarak kınayanın kınamasına aldırış etmeden sâlikin yoluna devam etmesini ifade etmektedir. Hz. Peygamber'in, nübüvvetini ilanının ardından çeşitli itham ve saldırılara uğradığı gibi mutasavvıflar da bu yolda muhtelif şekillerde kınanma ve tahkire maruz kalmaktadırlar. Karşılaştıkları bu olumsuz tavırlara aldırış etmemek tasavvufta melâmet kavramı ile ifâdesini bulmuştur. Aydî'nin de melâmet anlayışını benimseyip şiirlerinde değindiği görülmektedir. Aydî bir şiirinde melâmetten şöyle bahsetmektedir:

Kamer devrinde ey derviş olan korkman melâmetten

Has ü haşâ ki def oldu yürün râh-ı selâmetten

Kapandı cehl ü gaflet bâbı fetholdu ilim irfân

Bihamdillâh tahayyür gitti kurtulduk nedâmetten (Aksoy, 1954: 198)

Aydî diğer şu beyitte ise melâmetin yolunun dört şeyi terk etmekten geçtiğini belirtmektedir:

Tac-ı ser kul terk-i çârı geç melâmet tahtına

Terk-i dünya terk-i ukba terk-i hestî terk-i terk (Aksoy, 1954: 198)

Aydî'nin şeyhi Kuşadalı İbrahim Halvetî'ye göre *terk-i dünya*, dünyayı sevmeyi terk etmektir. *Terk-i terk* ise cemden farka dönmeyi ifade etmekte olup halk gibi davranmak ve halkın içerisinde olmayı ifade etmektedir (Öztürk, 1982: 99). Cem, kulun beşerî sıfatlarını değil, yalnızca Allah'ı müşâhede etmesi hali iken fark ise sâlihin mahlûkâtı da görmesi anlamına gelmektedir. Bu anlamda dünyayı, ahireti, benliği terk eden kimse cem makamına ulaşmış ardından bunların hepsini terk ederek tekrar halka karışmak sûretiyle farka dönmüş olmaktadır. Aydî'nin şiirinde doğrudan bu mânâlara değinilmemiş olsa da şeyhinin yorumlarının onun tarafından da kabul edilmiş olması ihtimal dâhilindedir.

2.5. Sahte ve Cahil Sufilere Yönelik Tenkitler

Aydî eserinde gerçekte tasavvuf ehli olmayıp mutasavvıf geçinen kimseleri yahut tasavvufun aslını bilmeden riyâkar tavırlar içerisinde çeşitli iddialarda bulunan kimseleri şiddetle tenkit etmektedir. Şu dizelerde Aydî'nin bu tepkisi açıkça görülmektedir:

Bîcîr kılmak meşîhat iddiası oldu âr

Zühâ ile takva geçinenler riyayı kıldı kâr

Sofi-i nâdan sebz-pûş olmağı etti medâr

Tarîk-i savm ü salâtın adı derviş nâmdâr (Aksoy, 1954: 67)

Diğer bir şiirinde nefsin hevâsından kurtulmadan bu yolda yürüdüğünü sanan kimseyi şöylece kınamaktadır:

*Tâlib-i Hakk'ım deyü dava kılarısın ahmak
Dâm-ı hevadan halâs eylememişken ayak
Ziyet-i sofıyyeye gark edüben zahirin
Gaflet ile bâtının Hak'tan edersin irak
Kendini kâmil sanup benzedin İblis'e çün
Arife baş eğmedin kim alasin bir sebak* (Aksoy, 1954: 112)

Sonuç

Aydî Mehmed Efendi 19. Asır Gaziantep'inde gerek dini ilimler gerekse tasavvufî sahada faaliyetleri olmuş çok yönlü bir şairdir. Aydî Efendi'nin günümüze ulaşan tek eseri olan *Divan'ı* onun hem ilmî hem de tasavvufî kişiliği hakkında ipuçları vermektedir. Şiirlerinden Arapça ve Farsça'ya vâkıf olduğu anlaşılan Aydî'nin *Divan'*da Kur'ân'a yoğun bir şekilde iktibaslarla bulunmuş olması onun İslâm dininin temel kaynaklarına hâkim olduğunu göstermektedir. Ayrıca Halvetî tarikatına mensup bir şeyh olmasından dolayı olmalı ki şiirlerinde tasavvufî izler bariz bir şekilde müşahede edilmektedir. Tevbe, zühd, takva, zikir, melâmet, kabz, bast, hakikat ve nefis terbiyesi gibi tasavvufun temel meselelerinden ibadetlerin hikmetlerine dair açıklamalara kadar şiirlerinde ele aldığı konular *Divan'*ın gerek tasavvufî gerekse dini kültür bakımından zengin bir içeriğe sahip olduğunu göstermektedir. Buradan *Divan'*ın yalnızca sanatsal kaygılarla değil, dini ve tasavvufî öğreti ve duyguları başta müridler olmak üzere halka açıklamak için bir vasıta olarak telif edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- ACLÛNÎ, Ebü'l-Fidâ (2001). *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*. Thk. Yusuf b. Mahmud. Suriye: Mektebetü İlmî'l-Hadis.
- AKSOY, Ö. Asım (1954). *Aydî Divanı*. Ankara: Desen Matbaası.
- AŞKAR, Mustafa (1999). "Bir Türk Tarikatı Olarak Halvetiyye'nin Tarihi Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 39, s. 535-563.
- AYDÎ (İYDİ). *Divan*. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu. no. 943, vr. 38.
- AZAMAT, Nihat (1991). "Aydî, Mehmed". *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C. 4. İstanbul: TDV Yay. s. 241-242.
- AZAMAT, Nihat (2002). "Kuşadlı İbrâhim Efendi". *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C. 26. İstanbul: TDV Yay. s. 468-470.
- CÛRCÂNÎ, S. Şerif (ty.). *Mu'cemü't-ta'rîfât*. Thk. Muhammed Sıddîk el-Münşâvî. Kahire: Dâru'l-fâzilet.
- DEMİRCİ, Mehmet (1997). "Hakikat (Tasavvuf)", *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C. 15. İstanbul: TDV Yay. s. 178-179.
- ELLEK, Hasan (2014). "Şeriat-Tarikat-Hakikat-Marifet Dörtlüsünde Şeriatın Yeri ve Önemi", *I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, s. 589-600.
- ERKAYA, M. Esad (2015). *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. Doktora Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi.
- ERKAYA, M. Esad (2015b). *Hanevî Fakihlerin Zayıf Hadisle Hüküm Verme Gerekçeleri -El-Hidâye Örneği-*. Ankara: Araştırma Yay.
- GAZZÂLÎ, Ebü Hamid (2013). *İhyâu ulûmî'd-dîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- GÖKTAŞ, Vahit (2011). "Halvetiyye'nin Şâbâniyye Ekolü ve Kolları". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, s. 133-160.
- İBNÜLEMİN, M. K. İnal (1988). *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul: Dergah Yay.
- İSFAHÂNÎ, Ebü Nuaym (1974). *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*. Mısır: Saadet.
- KANAR, Mehmet (1374). *Büyük Farsça - Türkçe Sözlük*. Tahran: Müessesetu İntişaret-ı Şirin; Şirin Yay.
- KARA, Mustafa (2011). "Mustafa Eşref Paşa ve Divan'ındaki Tasavvufî Kültür." *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 27, s. 161-168.
- KUŞEYRÎ, Ebü'l-Kâsım (2001). *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Thk. Halil el-Mansûr. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- KUŞEYRÎ, Ebü'l-Kâsım (2013). *Letâifü'l-işârât*. Thk. Abdülğani Zâyid, Mısır: Dâru'l-Ğad el-Cedîd.
- ÖZTÜRK, Ali (2005). "Halvetiyye Tarikatına Mensup XVI. Yüzyıl Divan Şairleri Üzerine Bir İnceleme". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. C. VI, S. 15, s. 225-252.
- ÖZTÜRK, Y. Nuri (1982). *Kutsal Gönüllü Velî Kuşadlı İbrâhim Halvetî*. İstanbul: Fatih Matbaası.
- SÂGÂNÎ, Ebü'l-Fezail (1985). *Mevzûât*. Thk. Necm Abdurrahman Halef. Dımaşk: Dâru'l-Me'mun li't-Türâs, 1985.
- SERALTI, T. Galip (2012). *Aydî Baba Divanından Seçmeler*. Konya: Kardelen Yay.
- TATÇI, Mustafa (2010). "Şâbâniyye". *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C. 38. İstanbul: TDV Yay. s. 211-215.
- TEHÂNEVÎ, Muhammed b. A'lâ (1996). *Mevsûatü keşşâfî istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. Ed. Refik el-Acem; thk. Ali Dahruc. Beyrut: Mektebetu Lübnan.
- TOSUN, Necdet (2009). "Silsile". *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C. 37. İstanbul: TDV Yay. s. 206-207.
- TÜRCAN, Talib (2010). "Şeriat", *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C. 38. İstanbul: TDV Yay. s. 571-574.
- ULUDAĞ, Süleyman (1997). "Halvetiyye". *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*. C. 15. İstanbul: TDV Yay. s. 393-395.
- ÜSTÜNER, Kaplan (2007). *Divan Şiirinde Tasavvuf (14. - 15. Yüzyıllar)*, Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- YAVUZ, Kemal vd. (1992). *Evlîyâlar Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Gazetesi Yay.